

Appendix XVIII (vii), (Vide Article - 18.01)

**संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रम / पारिस्थितीकी
विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणेबाबत
मार्गदर्शक सूचना**

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन परिपत्रक क्र.एफडीएम-2011/प्रक्र100/फ-2
मंत्रालय, मुंबई-400 032
दिनांक :- 22/12/2011

- वाचा :- 1) शासन निर्णय महसूल व वन विभाग क्र.एफडीएम 2011/प्रक्र100/फ-2, दिनांक
5 ऑक्टोबर 2011
2) शासन निर्णय महसूल व वन विभाग क्र. बैठक2011/प्रक्र 174/फ-5, दिनांक
24 ऑक्टोबर 2011

संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचे बळकटीकरण करणे व त्यास ग्रामसभेला जोडणेबाबतचा शासन निर्णय संदर्भ क्र.1 अन्वये तसेच वनक्षेत्र व संरक्षित क्षेत्रात निरारण पर्यटन कानांनी अंमलबजावणी करण्याबाबतचे निर्णय संदर्भ क्र. 2 च्या शासन निर्णयान्वये जाहीर करण्यात आले आहेत. सदर शारान निर्णयाची अंमलबजावणी योग्यरित्या करण्याकरिता शासनाने विविध विभाग विशेषतः वन विभाग, जिल्हापरिषद, आदिवासी विकास विभाग, पर्यटन विभागाने एकत्रित येऊन कामे करणे अपेक्षित आहे व त्यासाठी सविस्तर सूचना खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहेत. (सदर परिपत्रकातील सूचना मार्गदर्शक स्वरूपाची असून, त्यात नमूद न केलेल्या कार्यवाही संबंधित मुख्य वनसंरक्षक यांची मान्यता प्राप्त करून करण्याची मुभा राहिली)

टीप :- जेथे कुठे अनुदान वितरित करण्याचा उल्लेख आहे, ते अनुदान प्रचलित योजनेनुसार वितरित केले जातील. ज्या योजनांसाठी उदा. बायोगॅस, सुधारित चूल, संकरित नापीकरण चास, स्वयंपाकाचा गॅस व निसर्गनगॅसगाचे मालमत्ता व सोई निर्माण करणे इत्यादींसाठी प्रनतित निकष नाही तो कामे कॅम्पा, एकडीए, 13 वा भित्त आयोग व 7% वन विकास कर इत्यादींतर्गत खालील दिलेल्या सुचनांप्रमाणे राहतील :-

संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समितीचे गठन करणे, सूक्ष्म आराखडा तयार करणे

- संयुक्त वन व्यवस्थापन / इको डेव्हलपमेंट समितीगर्भत ग्रामपरिषद विकासबाबतची सविस्तर सूचना परिशिष्ट-1 मध्ये जोडण्यात येत आहे.
- मुख्य कार्याकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यांनी दिनांक 5 ऑक्टोबर 2011 च्या शासन निर्णयानुसार मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, 1958 च्या कलम 49 च्या तरतूदीनुसार संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचे / इको डेव्हलपमेंट समितीचे गठन करण्यासाठी ग्रामसभेची विशेष बैठक घेऊन समितीचे दिनांक 15/1/2012 पर्यंत गठन होईल, याबाबत दक्षता घ्यावी.
- वन विभागाने संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समिती सोबत निवडलेल्या वनक्षेत्राबाबत समझौता समयलेख करावे. समझौता समयलेखाचे प्रारूप परिशिष्ट-2 मध्ये जोडण्यात येत आहे.

- संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समिती यांनी वन विभागाच्या मार्गदर्शनाखाली 31/01/2012 पर्यंत सूक्ष्म आराखडा तयार करावा व त्यास उपवनसंरक्षकांनी दिनांक 10/2/2012 पर्यंत मान्यता प्रदान करावी. सूक्ष्म आराखडा प्रारूप परिशिष्ट-3 मध्ये जोडण्यात येत आहे. सूक्ष्म आराखड्याचे प्रारूप सूक्ष्म आराखडा तयार करताना दिनांक 5/10/2011 च्या शारन निर्णयातील सूचनांचे पालन करावे. सूक्ष्म आराखडा लोकांना समजेल अशा स्वरूपात लिहिले जावेत. त्यामध्ये ग्रामस्थांचे आणि वन अधिका-यांची कर्तव्य, जबाबदारी व अधिकारांचा स्पष्ट उल्लेख असावा.
- गुरे चराईसाठी किती शुल्क आकारण्यात येईल तसेच समझोता समस लेखातील अटीचे पालन न करणा यांकडून किती दंड आकारण्यात येईल, याचा उल्लेख सूक्ष्म आराखड्यात करण्यात यावा.
- मंजूर सूक्ष्म आराखड्याची प्रत उपवनसंरक्षकांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद, आविश्कारी विभाग, प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, पशुसंवर्धन अधिकारी यांचेकडे पाठवतील. टाबरोबरच वनपरिक्षेत्र अधिका-यांनी सदर सूक्ष्म आराखड्याची प्रत संबंधित यंत्रणांचे तात्काळ स्वीकृती अधिका-यांना तत्परतेने उपलब्ध करून द्यावी. दैविच यंत्रणा उपवनसंरक्षक यांचेशी सल्लामसलत करून शासकीय योजनेतील फायदे प्राधान्याने संशुद्ध वन व्यवस्थापन समितींचे सदस्यांना प्रदान करावेत.
- मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यांनी त्यांना वन विभागाकडून प्राप्त होणा-या 7% वन गाहसूलअंतर्गत संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या सदस्यांना बायोर्गॅस, कुकींग गॅस, सोलर ड्रकर ईत्यादींचा पुरवठा करावा. संबंधितांकडून 1/4 रक्कम रोख / मजुरी (श्रमदान) च्या स्वरूपात प्राप्त झाल्यानंतर उर्वरित 3/4 शासकीय अनुदान अदा करण्यात यावे.

पशुसंवर्धन व दूध विकास विभागाने करावयाची कार्यवाही

- वनक्षेत्राजवळील संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने तयार केलेल्या सूक्ष्म आराखड्यामध्ये समाविष्ट गावात कोणत्याही योजनेखाली शेळी व मेंढीचे वाटप करू नये
- अनुत्पादक वळुंघे 100% खच्चीकरण करण्यात यावे.
- त्याव्यतिरिक्त सदर गावात पाकड व अनुत्पादित गुरांच्या डिप्लोमी संकरित प्रजातीच्या अधिक दुधाळ मायी देण्याबाबत व्यापक कार्यक्रम राबविण्यात यावा.
- जिल्हाधिकारी यांनी सदर कार्यक्रमासाठी जिल्हा नियोजन समितीअंतर्गत पुरेशी तरतूद करावी.

प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांनी करावयाची कार्यवाही

- कु-हाडबंदी, चराईबंदीबाबत करारनामा केलेल्या गावात सुधारित चूल, स्वयंपाक गॅस, सीरुडजैवर आधारित संयंत्र, उधकरणे ईत्यादींचा पुरवठा अनुदान तत्वावर करण्यात यावे.
- लाभार्थींची निवड संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीद्वारे इको डेव्हलपमेंट समितीद्वारे करण्यात येईल.
- लाभार्थी यांनी 1/4 रक्कम रोखीने भरल्यानंतरच उर्वरित 3/4 रक्कम उपलब्ध करून देण्यात येईल.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यांनी करावयाची कार्यवाही

- संयुक्त वन व्यवस्थापन कार्यक्रमा प्रभावीपणे राबविण्या-त व उपवनसंरक्षक यांनी शिफारस केलेल्या गावात अनुदान तत्वावर बायोर्गॅस संयंत्राचा पुरवठा करण्यात यावा.

- लाभार्थीची निवड संयुक्त वन व्यवस्थापन / परिस्थितीकी विकास समितीद्वारे करण्यात येईल. लाभार्थी यांनी 1/4 रकम रोख अथवा श्रमदानाच्या रवस्थात उपलब्ध करून दिल्यानंतर 3/4 रकम अदा करण्यात येईल.
- शासकीय गायरान जमिनीवर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत अभयवायतीमार्फत मोठ्या प्रमाणावर दैरण विकास कार्यक्रम राबविण्यात यावे.

निसर्ग पर्यटन अंतर्गत पर्यटन विकासास चालना देणे

- गृह पर्यटन विकासाअंतर्गत लाभार्थीची निवड संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती / इको डेव्हलपमेंट समिती करेल.
- संयुक्त वन व्यवस्थापन / इको डेव्हलपमेंट समिती लाभार्थी रोबत 10 वर्षासाठी करारनामा करेल. गृह पर्यटन विकासांतर्गत विकसित धायाभूत सुविधेचा वापर निसर्ग पर्यटनारसाठीच करता येईल.
- लाभार्थी यांनी 1/4 रकम संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीकडे / इको डेव्हलपमेंट समितीकडे जमा केल्यानंतर शासनाचा 3/4 हिस्सा समितीच्या खात्यात वर्ग करण्यात येईल. कामाची प्रगती लक्षात घेऊन निधीचे वितरण 3 समान टप्प्यात करण्यात यावे.
- गृह पर्यटन विकासाकरिता आदिवासी उग योजनाअंतर्गत पर्याप्त तरतूद करण्यात यावी.

लघुसिंचन विभागाने करावयाची कार्यवाही

- साठवण क्षमता कमी झालेले सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापूरी बंधारे व इतर जलसाठ्यांचे नुतनीकरण महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत करण्यात यावे.
- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेव्यतिरिक्त शिवकालीन पाणी पुरवठा योजना तसेच महात्मा फुले भूमी जलसंधारण योजनेअंतर्गत प्राप्त होणा-या निधीचा तलाव दुरुस्ती व गाळ काढणेसाठी विनियोग करण्यात यावा.

विहिरीना जमिनीपासून 3 फुट वरपर्यंत दगडी मित उभारणे

- महात्मा गांधी, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना / रोजगार हमी योजना, धडक सिंचन योजनेअंतर्गत बांधण्यात येणा-या विहिरींना जमिनीपासून 3 फुट वरपर्यंत दगडी मित उभारण्याची तरतूद अदाअपन्नकात करावी.
- आधी बांधण्यात आलेल्या विहिरींवर 3 फुट दगडी गुंडाळ बांधण्याची कार्यवाही करण्यात यावी.
- परिस्थितीकी विकासा कार्यक्रम राबविणा-या ज्या गावांच्या परिसरात कालवे व महागर्भ अस्तित्वात आहेत तेथे वन्यप्रण्यासाठी सुरक्षित कृत्रिम संचार मार्ग निर्माण करण्यात यावे.

मासेमारीचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना देण्याबाबत

परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणा-या ज्या गावांमध्ये सहकारी संस्थांना अस्तित्वात आहेत तेथे त्या संस्थांना मासेमारीचे कंत्राट देण्यात यावे.

संयुक्त वेव्हा आणविकित त्पुन विधेव्हा, आरखड्डयाचे अंमलबध्वावणीचा आग्रहः

- वि. योजनेची यानी मुख् कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद, प्रकल्प संचालक, जिल्हा शारीक विकारा यंत्रणा, वन्यवनसंरक्षक (प्रादेशिक/वाण्यजीव), लपरांचालक, सामाजिक वनीकरण, उप आचुक्त पशुसंरक्षण, प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकारा विभाग यानी संयुक्त बैठक महिन्यातून एकदा आयली व कार्यक्षम व्हा प्रगतीच आसल घ्यावा.
- मंथूर एव्हा असाखड्डयात स्थापित वाने / विविध यंत्रणोमार्फत करण्यात येतील, याची खात्री मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद यानी करावी.
- तालुका स्तरावर गर दिवजस अधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली असलेल्या समितीद्वारे संयुक्त वन वन्यवनसंरक्षण समितीचे मंथूर सूक्ष्म आरखड्डयाअंतर्गत कामाच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जाईल. या समितीत तालुका पशुसंरक्षण अधिकारी, तालुका कृषि अधिकारी, उप अभियंता, लघु पाटबंधारे असलेल करंय समितीचे सदस्य सचिव, संबंधित वनक्षेत्रपाल राहतील.

या परिपत्रकासंबंध राहणजेत परिशिष्ट-2 व परिशिष्ट-3 मध्ये अनुक्रमे समझील लागतेख जाणि. सूक्ष्म नियोजन आरखड्डयाचे तगुने पायंदर्शनसाठी असून, त्यात इत्यक्षा परिस्थितीनुसार संबंधित मुख्य वनसंरक्षक यांच्या मान्यतेने सुधारणा करता येईल.

एकर परिपत्रक प्राथमिकस विभाग, रोजगार हमी योजना व जलसंधारण विभाग, मिद्योजन विभाग आणि वन विभाग यांच्या सहमतीने धेगोमिता करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व यांवाने.

रत्नाकर पायकवाड
(रत्नाकर पायकवाड)
मुख्य सचिव

प्रति:

प्रधान सचिव (महसुत), महसुत व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव (कृषी), मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव, कृषी, एरु संवर्धन, दुग्ध विकास आणि मत्स्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव (रोजगार हमी योजना), मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव (नियोजन), मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव (विन) विन विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव (य मधिलान्त), मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान सचिव, पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई

प्रधान सचिव (जनसंधारण), मंत्रालय, मुंबई-32

प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन जल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर

प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (कारखणीक), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर

प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (उत्त वन व व्यवस्थापन), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर

प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन विकास महापंडित), नागपूर

प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (या मह संचालक, सामाजिक वनीकरण, गुणे

सर्व अरु प्रधान मुख्य वनसंरक्षक / मुख्य वनसंरक्षक / वनसंरक्षक

सर्व मुख्य वनसंरक्षक (या मह संचालक, सामाजिक वनीकरण विभाग

सर्व वनसंरक्षक (या मह

सर्व जिल्हाधिकारी
सर्व जिल्हापरिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी
आयुक्त, आदिवासी विकास,
आयुक्त (कृषी), कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
संचालक (फलोत्पादन), महाराष्ट्र राज्य, पुणे
व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, नागपूर
सर्व प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा
उपदनसंरक्षक (प्रादेशिक/वन्यजीव) / सर्व उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण / सर्व उप आयुक्त (पशुसंवर्धन)
सर्व प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग
सर्व जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी
महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता) महाराष्ट्र 1 / 2, मुंबई / नागपूर.
महालेखापाल (लेखा परिक्षा) महाराष्ट्र 1 / 2, मुंबई / नागपूर.
संचालक, लेखा व कौषागारे संचालनालय, मुंबई
वन विभागातील सर्व सह सचिव / उप सचिव / अवर सचिव / विशेष कार्य अधिकारी
निवड नस्ती (कार्यासन फ-2), महसूल व वन विभाग, मंत्रालय.

**संयुक्त वन व्यवस्थापन / परिस्थितीकी विकास समितीमार्फत ग्रामपरिसर
विकासासाठी सविस्तर मार्गदर्शक सूचना**

प्रस्तावना :-

राष्ट्रीय वन्यजीव कृती आराखडा २००२-२०१६ अन्वये तसेच वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम १९७२ (सुधारीत २००६) मधील तरतुदीनुसार वने / वन्यजीव संवर्धनाकरीता संरक्षित क्षेत्रांलगतच्या गावांमध्ये ग्रामीणांचा सक्रीय सहभाग प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अमरगारण्ये, राष्ट्रीय उद्यान व व्याघ्र प्रकल्पाचे अति संरक्षित क्षेत्रांमध्ये अद्यापही अनेक गावे आहेत. त्यांच्या पुनर्वसनाबाबतचे धोरण महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन कायदानुसार राबविणे सुरु आहे. व्याघ्र प्रकल्पाच्या बफर क्षेत्रातील गावांचे पुनर्वसन होणार नसल्याने तेथे परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबवावयाचा आहे. याच धर्तीवर अमरगारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने यामधील गावांचे जोपर्यंत पुनर्वसन होत नाही तोपर्यंत या गावांमध्येही परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम (EDP) राबविण्याचे ठरले आहे. सोबतच वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम १९७२ सुधारीत २००६ नुसार घोषित करण्यात आलेल्या संवर्धन राखीव क्षेत्र (Conservation Reserve) व लोकसंवर्धन राखीव क्षेत्र (Community Reserve) यामधील गावांमध्येही परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबवावयाचा आहे. या सर्व गावांमध्ये स्थानिक ग्रामीणांचा वन / वन्यजीव संवर्धनामध्ये सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने ग्रामसमासोबत करारनामा करणे, सुक्ष्म-आराखडा तयार करणे, आराखडयामधील नमूद काम करणे व त्याकरीता परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणे अभिप्रेत आहे. सदर कार्यक्रम राबविताना ग्रामसमा हा केंद्रबिंदू मानून अधिकार, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्यांची निश्चिती करणे आवश्यक आहे. सदर कार्यक्रम शासनाच्या सर्व विभागांनी मिळून राबवावयाच्या आहे.

याद्वारे राज्यातील संरक्षित वनक्षेत्र, त्या सभोवतालचे क्षेत्रांमध्ये निर्माण झालेला मानव-वन्यप्राणी संघर्ष कमी करून सहजीवन प्रस्थापीत करणे शक्य होणार आहे.

मार्गदर्शक सूचना

परिस्थितीकी विकास समितीची उद्दिष्टे, समितीचे गठण, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या, समितीला होणारे फायदे याबाबतचे धोरण :

- १) उद्दिष्टे : १) संरक्षित वनक्षेत्रांच्या विकासांमध्ये ग्रामस्थांचे योगदान घेणे.
- २) मानव-वन्यजीव यांच्यामधील संघर्ष कमी करून सहजीवन प्रस्थापीत करणे.
- ३) वन्यजीव संवर्धनातून मिळणारे फायदे ग्रामविकाराकरीता वापरणे.
- ४) ग्रामविकास साधत असतानांच नजीकच्या संरक्षित क्षेत्रावरील मानवी दबाव कमी करण्याकरीता प्रयत्न करणे.
- ५) गावनिहाय सुक्ष्म नियोजन आराखडा (Micro-plan) तयार करून गावांचा तिरंजीवी विकास साधण्यासाठी सर्व विभागांच्या मदतीने प्रयत्न करणे.

२) कार्यक्रमांतर्गत निवड करावयाचे क्षेत्र :

राज्यातील अभयारण्ये, 'राष्ट्रीय' उद्याने, व्याघ्र प्रकल्प, संवर्धन राखीव क्षेत्र (Conservation Reserve) व लोकसंवर्धन-राखीव क्षेत्र (Community Reserve) व त्यांच्या नफर क्षेत्रातील असल्यास गांवे.

३) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे गठन

सदर समिती गुवई पंचायत अधिनियम, १९५७ च्या कलम ४९ अंतर्गत अगलेल्या तरतुदीस अनुसरून राहिल या समितीची रचना याच अधिनियमातील कलम ४९ मधील उप कलम १,२,३,४ नुसार राहिल व त्यास वन्यजीव संवर्धन आणि विकासाकरीता ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती असे संबोधता येईल. या समितीची निर्माती ग्रामस्था वन्यजीव विभागाच्या मार्गदर्शनाखाली करेल. या समितीचा कालावधी पंचायतीच्या कालावधीशी सुसंगत राहिल. या समितीचे अधिकार, कार्यव्याप्ती याबाबत ग्रामसभेने पंचायतीशी सत्वामसलत करून निश्चित करावयाचा आहे व त्याचप्रमाणे या समितीच्या कामकाजावर ग्रामसभेच्या नियंत्रणाखाली देखरेख आणि कार्यपध्दतीचे नियमन करावयाचे आहे. या समितीमध्ये १२ आणि कमाल २४ अशी सदस्य संख्या असेल. या सदस्यांपैकी १/३ पेक्षा कमी नाही असे सदस्य पंचायतीमधील राहतील आणि निम्न्याहून कमी महिलांची संख्या नसेल. या व्यतिरिक्त शासनाने निर्देश दिल्यानुसार अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विभूक्त आणि भटक्या जमाती यांनाही प्रतिनिधीत्व अनिवार्य असेल. महिला सदस्यांची नियुक्ती करतांना गाव पातळीवरील महिला ग्राम सभेने केलेली शिफारस विचारात घेणे आवश्यक असेल. अशारितीने स्थापन करण्यात येणाऱ्या ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचा ठराव ग्रामस्था पारित करून स्थानिक वनक्षेत्रपाल यांना पाठवेल. शासनाच्या वतीने ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे पदसिध्द सदस्य सचिव वनपाल / वनरक्षक हे कार्य करतील. सर्वसाधारणपणे ज्या गांवाची लोकसंख्या १००० पेक्षा अधिक असेल तेथे वनपाल सदस्य सचिव राहतील.

आदिवासी क्षेत्रांमध्ये ग्राम पंचायतीमध्ये वस्ती / पाडे असतील तर प्रत्येक वस्ती / पाडे यांची स्वतंत्र ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती त्यांच्या ग्रामसभेमधून करावी व त्यामध्ये वस्ती / पाडे ग्रामधील लोक सदस्य म्हणून पात्र राहतील.

४) करारनामा :

ग्राम परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्यात येणाऱ्या गावांच्या ग्रामसभेनी सर्वप्रथम सदर कार्यक्रम राबविण्यास तयार असल्याचा ठराव घेणे आवश्यक राहिल. सदर ठरावामध्ये ग्राम परिस्थितीकी विकास कार्यक्रमांतर्गत गिळणारे फायदे घेण्याकरीता कुन्हाड बंदी, चराई बंदी, माकड गुरांची संख्या कमी करून दुधाळ जनावरे पाळणे, अनुत्पादक वळुचे १००% खच्चीकरण करणे, सर्व गुरांचे लसीकरण करणे, गुरांना गोठ्यातच चारा पुरविणे, वनतणवा नियंत्रण व संरक्षण कामात सहकार्य करणे, गौण वनोपजांचा न्हास थांबविणे या बाबींमध्ये गावाच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये पार पाडण्यास ग्रामसभेनी रांपती घेणे आवश्यक राहिल.

५) सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करणे.

वन, वन्यजीव व जैवविविधता यांचा अतिमाज्य संबंध असल्याने ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती वन्यजीव विभागाच्या सहकार्याने संरक्षित क्षेत्राचे संरक्षण, वन्यजीवांचे व जैव विविधतेचे संरक्षण, संवर्धन, मृद व जलसंधारण, गावविकास, रोजगार निर्मिती आणि उत्पन्न वाढीबाबत योजना या सर्व बाबींचा विचार करून गावाचा सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करेल. आराखड्यामध्ये मानव-वन्यप्राणी संबंध कमी करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांवर भर देण्यात येईल. प्रामुख्याने संरक्षित क्षेत्रावर जैविक दबाव कमी करणे, सुधारित चुली, बायोगॅस, स्वयंपाक गॅस व तत्सम साधनांचा वापर, परगोटा व त्याच्याशी निगडित चारा निर्मिती, वन्यप्राण्यांद्वारे पीक नुस्तान कमी करण्यासाठी शौर कुंपण लावणे, शेतामध्ये फळबाग लागवड करणे, वनवणवा नियंत्रण करणे, गावा नजिकच्या निसर्ग पर्यटन स्थळांची देखभाल तथा मार्गदर्शकांची नियुक्ती, निसर्ग पर्यटन इत्यादी बाबींचा अंतर्भाव असेल.

गावाचा सूक्ष्म नियोजन आराखडा संरक्षित क्षेत्राच्या व्यवस्थापन आराखड्याच्या तत्वप्रणालीनुसार असेल. त्यामध्ये वनसंवर्धन अधिनियम, १९८०, भारतीय वन अधिनियम, १९२७, वन्यप्राणी (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ (सुधारीत २००६), वनहक्क अधिनियम, २००६ अंतर्गत तरतुदी व इतर संबंधित अधिनियमांचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घेण्यात येईल. ग्राम परिस्थितीकी समिती सदर योजना ग्रामसभेशी सहसहामसलत करून शासनाच्या ईतर सर्व योजनांचा अभ्यास करून उपवनसंरक्षक /वनसंरक्षक / मुख्यवनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे सादर करेल. सूक्ष्म योजना प्राप्त झाल्यानंतर उपवनसंरक्षक /वनसंरक्षक / मुख्यवनसंरक्षक (वन्यजीव) आराखड्यात सुचविलेल्या तांत्रिक, प्रशासकीय व कायद्याने आर्क्षपाई असणाऱ्या कामाबाबत संबंधित विभागांसह ग्रामसभेसोबत चर्चा करतील यानंतर सूक्ष्म नियोजन आराखड्यास मंजूरी देऊन ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीस कळवतील. सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार झाल्यानंतर पुढील २ महिन्यात करासनामा तयार करवून घेण्याची जबाबदारी संबंधित उपवनसंरक्षक /वनसंरक्षक / मुख्यवनसंरक्षक (वन्यजीव) यांची राहिल.

ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती त्यांच्या सदस्यांना गावराज क्षेत्रात तसेच जे सदस्य गावाच्या सूक्ष्म नियोजन आराखड्याची अंमलबजावणी करणार नाहीत जसे ते सदस्य अनाधिकृतारित्या वृक्षतोड, चराई आणि अतिक्रमण करतील तसेच वनातील संरक्षणामध्ये सहभागी होणार नाहीत अशा सदस्यांना ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती वंड आकारू शकेल किंवा त्या सदस्यांना निसर्ग पर्यटन तसेच प्रवेश शुल्का सारख्या फायद्यागासून वंचित ठेवण्यात येईल.

अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्यान, व्याघ्र प्रकल्प व त्यांचे बफर क्षेत्र असल्यास त्यामध्ये गांवनिहाय ग्राम परिसर विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध योजनानुसार सूक्ष्म नियोजन करण्यासाठी क्षेत्र स्तरावर संबंधित संरक्षित क्षेत्राचे प्रमुख यांचे अध्यक्षतेखाली सगिती स्थापन करावी. सदर समितीचे सदस्य तहसिलदार, गटविकास अधिकारी, तालुका कृषी अधिकारी, पशुधन विकास अधिकारी, उप अभियंता जि.प. सिंचन हे राहतील. तसेच जिल्हास्तरावर मार्गदर्शन व पर्यवेक्षण करणारी समिती जिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली राहिल. सदर समिती सूक्ष्म नियोजन व त्याच्या अंमलबजावणीचा दरमहा आढावा घेईल.

६) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे बचत खाते

शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या निधीच्या व्यवस्थापनेच्या उद्देशाकरिता राष्ट्रीयीकृत ढँक किंवा पोस्ट ऑफीसमध्ये संयुक्त बचत खाते उघडण्यात येईल. सदर खात्याचे संचालन कार्यकारी सगितीचे अध्यक्ष व सदस्य-सचिव या दोघांद्वारे संयुक्तपणे करण्यात येईल. सदर बचत खात्यास "सरकारी रकते" असे

म्हणावे. या खात्यांतर्गत होणाऱ्या निधीच्या विनियोगास उपवनसंरक्षक / वनरक्षक / मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचे स्तरावर मंजूरी घेतली जाईल.

वार्षिक लेखा परिक्षण : ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीच्या सरकारी खात्याचे राज्य वन विकास यंत्रणा (SFDA) करिता शासनाने प्रचलित केलेल्या लेखापरिक्षण पध्दतीनुसार कार्यवाही करण्यात येईल.

इतर स्त्रोतांकडून आणि समितीच्या स्वतःच्या उत्पन्नातून प्राप्त होणाऱ्या निधीच्या व्यवस्थापनेच्या उद्देशाकरिता राष्ट्रीयकृत बँक किंवा प्रोस्ट ऑफीसमध्ये स्वतंत्ररित्या बचत खाते उघडण्यात येईल. सदर खात्याचे संचालन अध्यक्ष व कोषाध्यक्ष किंवा कार्यकारिणीतील एक सदस्य संयुक्तपणे करतील. सदर बचत खात्यास "ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती खाते" असे म्हणावे. सदरहू खात्यातील निधीच्या विनियोगास ग्रामपंचायतीच्या आमराभेःअंतर्गते मंजूरी घेतली जाईल.

७) ग्राम परिस्थितीकी विकास योजनेअंतर्गत खालील योजनांमध्ये समन्वय साधून संरक्षित वनक्षेत्रांवरील दबाव कमी करणे व त्यातून मानव-वन्यजीव संघर्ष सोडविणे.

१. म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत फलोत्पादन विकास योजनेची अंमलबजावणी
२. सुधारीत चुल, स्वयंपाक गॅस वितरण प्रारंभ राबविणे
३. बायोगॅस योजनेची अंमलबजावणी
४. अनुत्पादक वळुंचे १००% खच्चीकरण, गुरांचे लसीकरण करणे व भाकड गुरे कमी करणाऱ्यांना अधिक तुधाळ जनावरांचे वाटप करणे / खरेदी करण्यास प्रवृत्त करणे.
५. शासकीय गायरान जमिनीवर म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत वृक्षारोपण व वैरण विकास कार्यक्रम
६. सुवर्णजयंती रोजगार योजने अंतर्गत आदिवासी युवकांना गाईड, ड्रायव्हर म्हणून प्रशिक्षित करून त्यांना सामुग्री वाटप करणे.
७. सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापूरी बंधारे व इतर जलराशे यांचे नुतनीकरण करणे व सिंचन तलावाच्या मग्नारोहयो अंतर्गत नुतनीकरणाच्या कामासाठी तसेच वन तलावांच्या कामासाठी पालक अगिर्गता म्हणून नेमणूक करणे.
८. धडक सिंचन विहीर / पंतप्रधान पॅकेज विहीर / रोहयो विहीर अपूर्ण कामे पूर्ण करणे.
९. विहीरींना जमीनी पासून ३ फुट वर दगडी भित उभारणे.
१०. गासेमारीचे, वगवणवा नियंत्रणाचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना मिळणेबाबत.
११. अपारंपारीक उर्जास्त्रोतांचा वापर करणे, सौर कुपण, सौर उर्जेद्वारे रिजेच्या उपकरणांचा वापर व्यापक प्रमाणात करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा परिषदद्वारे संचालित योजनांचा समावेश करणे.
१२. आदिवासी विकास विभागाद्वारे संचालित अनेक योजनांचा आवश्यकतेनुसार समावेश करणे.
१३. स्वयंरोजगार प्रशिक्षणाकरीता औद्योगिक प्रशिक्षण व तज्ञ संस्था तसेच पर्यटन व्यवसाय संस्थांना सहभागी करणे.
१४. वैधकीय शिबीरांचे आयोजन.
१५. खाजगी क्षेत्रावर वृक्षारोपण, बांबू बीज वाटप, किस्तान रोपवाटीका कार्यक्रम सामाजिक वनीकरण विभागातर्फे राबविणे.
१६. रक्षणीक कार्यक्रम.

अ) महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार ह्यमी योजने अंतर्गत फलोत्पादन विकास योजनेची अंमलबजावणी

सदर योजने अंतर्गत परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्याच्या गावांमध्ये गोठ्या प्रमाणार फळोत्पादन विकास योजनेची म.ग्रा.रो.ह.यो. अंतर्गत अंगलबजावणी करावयाची आहे. शेतामध्ये जांबूळ, आवळा, आंबा, सिताफळ, पेरु, आदिवासी क्षेत्रांमध्ये मोहाची झाडे आदी फळझाडांची लागवड करावयाची आहे. तालुका कृषि अधिकारी यांनी अंदाजपत्रके तयार करून संबंधीत तहसिलदारांकडे प्रशासकीय मान्यतेस सादर करावेत. सदर योजनेमुळे वन क्षेत्रालगतच्या शेतांमधील पिकांचे वन्यप्राण्यांमुळे वारंवार होणारे नुकसान टक्के व त्यामुळे शेतकरी -वन्यजीव संघर्ष कमी होईल तसेच शेतकऱ्यांनाही ३ वर्षांपर्यंत अनुदान तत्वावर फळबाग विकसीत करता येईल. परिणामी सदर फळबागांमुळे एकंदरीत वनक्षेत्राची व्याप्ती वाढेल तसेच शेतकऱ्यांनाही त्यातून दिर्घकाळ उत्पन्न मिळेल.

ब) सुधारीत चुल, स्वयंपाक गॅस वितरण कार्यक्रम राबविणे.

संरक्षित क्षेत्रातील लगतच्या गावातील लोक जळतणासाठी मोठ्या प्रमाणावर जंगलातील लाकडांचा वापर करतात, त्यासाठी लहान-मोठी वृक्ष तोडतात. सदर गावांमध्ये सुधारीत चुल (ग्रामोपयोगी लोक विज्ञान केंद्र, वर्धा निर्गीत) वितरण कार्यक्रम राबवून लोकांना सदर चुल वापरण्याकरीता प्रवृत्त केल्यास पालापाचोळा वापरून ज्वलनाची गरज पूर्ण होईल. तसेच त्यातून कोळसाही निर्माण होईल. सुधारीत चुल वितरणसाठी प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा यांनी निधी उपलब्ध करून द्याय अथवा जिल्हाधिकारी यांना जिल्हा नियोजन विकास समिती अंतर्गत नाविष्यपूर्ण निधी खर्चीता येईल. या सुधारीत चुलीच्या वापराबाबत श्री. समिर कुर्वे, ग्रामोपयोगी विज्ञान संस्था, दत्तपूर, वर्धा यांचेशी संपर्क करून त्याबाबत एक प्रारंभिक मेळावा संबंधीत गावांमध्ये घ्यावा. ज्या ठिकाणी गॅस सिलेंडरचा पुरवठा करणे शक्य आहे तेथे प्राधान्याने स्वयंपाकाचा गॅस पुरविण्यात यावा व त्यासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा.

क) बायोगॅस योजनेची अंमलबजावणी

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषदे यांनी अशा क्षेत्रांमध्ये बायोगॅस योजना प्रमाविषणे राबवावी, लोकांना बायोगॅस संयंत्र वापरण्याबाबत प्रवृत्त करावे, तसेच जुने बायोगॅस संयंत्र वापरात आणण्यासाठीही लोकांना प्रवृत्त करावे. जेणेकरून त्यांची ज्वलनासाठी वनांतील लाकडांची गरज कमी होईल.

वनांच्या संरक्षणात लोकांचा सहभाग घेण्याचे दृष्टीकोणतून राज्यात १९९२ पासून ग्रामीणांच्या सहभागातून ग्राम परिसर विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सदर कार्यक्रमास चालना देण्यासाठी दिनांक ५/१०/२०११ च्या शासन निर्णयान्वये संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीच्या बळकटीकरणसाठी याबले उचलली असून संयुक्त वनव्यवस्थापन समितीस ग्रामसभेला जोडण्याबाबतचा निर्णय घेतले आहे. सदर शासन निर्णयात संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीस देण्यात येणाऱ्या विविध फायद्याचा उल्लेख शासन निर्णयाच्या परिच्छेद ९(इ) मध्ये असून समितीच्या कार्यक्षेत्रातून जिल्हापरिषदेस प्राप्त होणाऱ्या वन महसूलाच्या ७% अनुदाना जिल्हापरिषदेद्वारे संबंधीत समितीला देण्याबाबतची तरतूद देखील करण्यात आलेली आहे. याचा लाभ ग्रामपरिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्याच्या गावांनाही देण्यात यावा.

धरील दोन्ही योजनांची अंगलबजावणी करतांना ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीने वनातून जळावू लाकडे आणणे बंद करण्यात तयार असणाऱ्या कुटूंबाचीच निवड करावी. सुधारीत चुली वा गॅस

सदर लाभार्थ्यांनी विकल्यास किंवा त्याचा वापर करणे बंद केल्यास त्याची जबाबदारी परिस्थितीकी विकास समितीची राहिल. अशा लाभार्थ्यांकडून दंड वसूल करण्याचे अधिकार समितीस राहतील.

ड) अनुत्पादक वळुंचे १००% खच्चीकरण, गुरांचे लसिकरण करणे व भाकड गुरे कमी करणाऱ्या कुटूंबांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाटप करणे / खरेदी करण्यास प्रवृत्त करणे.

संरक्षित क्षेत्रांमधील व लगतच्या गावांतील लोकांकडे मोठ्या प्रमाणावर भाकड गुरांची संख्या असून अशा गाई, म्हशी, वकऱ्या या वनात विशेषतः पावसाळ्यात व हिवाळ्यात चराईकरीता जातात. त्यामुळे वन संवर्धन व वन्यजीव संवर्धनामध्ये अडथळा निर्माण होतो. वनांचो वाढ खुटते, व या भाकड जनावरांपासून लोकांनाही उत्पन्न निलत नाही. अशा भाकड जनावरांची संख्या कमी करणाऱ्या कुटूंबांना दुधाळ जनावरांचे वाटप करण्याचा कार्यक्रम उपआयुक्त (पशुसंवर्धन) जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी यांनी राबवावा. तसेच लोकांना अधिक दुधाळ जनावरांचे वाट विविध योजनेतून करावे व लोकांनाही अधिक दुधाळ जनावरे खरेदी करण्यास प्रवृत्त करावे. वाटप करण्यात आलेली जनावरे व वळु विकल्यास त्याची जबाबदारी ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीची राहिल व अशा समितींना विविध योजनांचे लाभ देण्याबाबत पुनर्विचार करण्यात येईल. सोबतच अनुत्पादक वळुंचे १००% खच्चीकरण करावे व उत्तम प्रतिधा वळु पाळण्यास प्रेरित करावे. परिणामी अशा जनावरांना वनात मोफाट चराईसाठी न पाठवित त्यांना गोठ्यातच चांश उपलब्ध करून द्यावा. यासाठी लाभार्थ्यांनी श्री. रवि पाटील, सारीपुत्र मेमोरिअल संस्था, चांदूरबाजार जि. अमरावती यांचेशी संपर्क करून एक प्रात्यक्षिक मेळावा संबंधीत गावांमध्ये घ्यावा. संबंधीत जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी यांनी पशुधन विकास अधिकाऱ्यांद्वारे अशा क्षेत्रासाठी अनुत्पादक वळुंचे खच्चीकरण व गुरांचे लसिकरणाबाबत नियोजनबध्द कार्यक्रम राबवावा. अशा क्षेत्रांमध्ये शारानाच्या कोणत्याही योजनेअंतर्गत बकरी व मेंढी पालनाकरीता वाटप केल्या जाणार नाही याबाबत सर्व विभागांनी दक्षता घ्यावी.

ई) शासकीय गायरान जमिनीवर म.ग्र.रो.ह.यो. अंतर्गत वृक्षारोपण व वैरण विकास कार्यक्रम

संरक्षित क्षेत्र व त्यांचे वफर मधील गावांमध्ये लोकांचा संरक्षित क्षेत्रावरील दबाव कमी करण्याचे दृष्टीने व त्यांना मुबलक चारा उपलब्ध करून देण्यासाठी उपलब्ध शाराकीय गायरान जमिनीवर मोठ्या प्रमाणावर म.ग्र.रो.ह.यो. अंतर्गत वृक्षारोपण व वैरण विकास कार्यक्रम जिल्हाधिकाऱ्यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी व उपसंचालक सामाजिक वनीकरण यांचे सहकार्याने राबवावा. सदर योजनेकरीता जिल्हाधिकाऱ्यांनी तहसिलदारांद्वारे सदर योजनेकरीता उपलब्ध शासकीय गायरान जमिनीचे क्षेत्र निश्चित करावे व उपसंचालक सामाजिक वनीकरण यांनी लागवड अधिकाऱ्यांद्वारे उपलब्ध क्षेत्रानुसार अंदाजपत्रके तयार करून तांत्रिक मान्यता द्यावी. १० हेक्टर पर्यंत क्षेत्रावर सदर योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा ही ग्राम पंचायत राहिल मात्र तांत्रिक सहाय्य सामाजिक वनीकरण विभागाने द्यावे. त्यापेक्षा मोठ्या क्षेत्रांवर सामाजिक वनीकरण विभागाचे ही योजना राबवावी. सदर योजनेअंतर्गत कुंपन, चौकीदार तसेच रोपांना पाणी देण्याची सुविधा प्रस्तावित करावी.

फ) सुवर्णजयंती रोजगार योजनेअंतर्गत आदिवासी युवकांना मार्गदर्शक, ड्रायव्हर म्हणून प्रशिक्षित करून त्यांना सामुग्री वाटप करणे.

वन व वन्यजीव संवर्धनामध्ये-स्थानिक लोकांचा राहभाग वाढविण्यासाठी तसेच लगतच्या वनक्षेत्राबाबत मालकीची भावना निर्माण करण्याकरिता स्थानिक प्राधान्याने आदिवासी युवकांना इको टुरीझम करिता गाईडचे प्रशिक्षण तसेच वन क्षेत्रातील पक्षी, वनस्पती, वृक्ष, प्राणी, नदय, फोटोग्राफी, टेंट, कॅमेरा, पुरतक (पक्षी, प्राणी, वृक्ष, औषधी व वनस्पती आदिबाबत हिन्दी, मराठी व इंग्रजी पुरतके) गुणवेष, ओळखपत्रे आदि साहित्य पुरवावे. आदिवासी युवकांच्या गटांना टाटा जिप्सी वाहन उपलब्ध करून देवून भदर वाहनांनाच टुरीझम झोन मध्ये प्रवेश द्यावा. तसेच इतर खाजगी वाहनांना टुरीझम झोन मध्ये संबंधीत उपवनसंरक्षक यांनी प्रवेश निषिद्ध करावा. गाईड म्हणून आदिवासी युवकांची निवड करताना गुणवत्ता व भौगोलीक स्थितीचा विचार करावा. निवड करण्यात आलेल्या युवकांना प्रशिक्षण व साधन सामग्री पुरविणे व नियोजन करण्यासाठी सातपुडा फाऊंडेशन, निसर्ग संरक्षण संस्था, अमरावती, अश्विनी अॅडव्हेंचर ग्रुप, आकोला सारख्या स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घ्यावे. भदर योजनेसाठी निधी प्रकल्प संचालक, जि.ग्रा.वि.यं. यांनी त्वरीत उपलब्ध करून द्यावा. आदिवासी युवकांचे गट करून त्यांना जिप्सी वाहन पुरवण्याबाबतची कार्यवाही प्रकल्प संचालक, जि.ग्रा.वि.यं. यांनी करावी.

ग) सर्व सिंचन तलाव, गाव तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापूरी बंधारे व इतर जलसाठे यांचे नुतनीकरण करणे व सिंचन तलावाच्या मगारोहयो अंतर्गत नुतनीकरणाच्या कामासाठी तसेच वन तलावांच्या कामासाठी पालक अभियंता म्हणून नेमणूक करणे.

अस्तित्वात असलेले अनेक जलाशयांची साठवण क्षमता कमी झाली असून ज्या ठिकाणी सिंचन सुविधा उपलब्ध आहे तेथील सिंचन क्षमता देखील कमी झालेली आहे. या जलाशयाचे नुतनीकरण यामध्ये तलावाची दुरुस्ती, गाळ काढणे व तयार असलेल्या विहारीकांची दुरुस्ती इत्यादी कामे मगारोहयो अंतर्गत करण्यात आली तर आदिवासी मजुरांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार प्राप्त होईल. तसेच या माध्यमातून शाश्वत संपदा निर्माण होऊन आदिवासींचे जीवनमान ऊंचावेळ व वन, वन्यजीव संवर्धनासाठी त्याचा उपयोग होईल. उप आयुक्त (रो.ह.यो.) आयुक्त कार्यालय व कार्यकारी अभियंता, ल.सि., जि.ग. यांनी लघु पाटबंधारे व इतर सर्व यंत्रणांच्या सर्व जलाशयांची यादी तयार करावी. आवश्यक त्या जलाशयांच्या नुतनीकरणासाठी नवीन अंदाजपत्रके तयार करून त्यास तांत्रिक / प्रशासकीय मान्यता त्वरीत प्राप्त होईल असे कटाक्षाने पाहवे. भदरचे जलाशय ज्या यंत्रणेचे अधिनस्त आहे त्या यंत्रणेची मगारोहयो अंतर्गत कार्यवाही तात्काळ करावी. यंत्रणेने कुशल कामासाठी मागणी करावी व तहसिलदार यांनी त्यास तात्काळ मान्यता द्यावी.

वन तलावाचे अंदाजपत्रके तयार करून कामाकरिता तांत्रिक सहाय्य आवश्यक आहे. कार्यकारी अभियंता, स्था.स्त. पाटबंधारे वा इतर पाटबंधारे विभागातील अभियंत्यांची अशा वन क्षेत्रांमध्ये पालक अभियंता म्हणून नेमणूक करावी. वन तलावांबाबत वन विभागांनी त्वरीत संबंधीत अंमलबजावणी यंत्रणेस ना-दरकरता प्रमाणपत्र द्यावे. वन तलावाकरिता नविन योग्य स्थळे शोधून, मगारोहयो अंतर्गत अंदाजपत्रके तयार करून कामे करावीत. शिवकालीन पाणी पुरवठा योजना तसेच महात्मा फुले जलभूमी संधारण योजने अंतर्गत प्राप्त निधीसुद्धा तलाव दुरुस्ती व तलावातील गाळ काढण्यासाठी वापरता येईल.

ह) धडक सिंचन विहीर / पंतप्रधान पॅकेज विहीर / राहयो विहीर अपूर्ण कामे पूर्ण करणे.

क्षरक्षीत क्षेत्रांमध्ये उपरोक्त योजनांमधील विहीरींची कामे ब्लास्टिंग आगावी अपूर्ण राहिलेली आहेत सबब संबंधीत यंत्रणांनी वन विभागासोबत समन्वय साधून ही कामे पूर्ण करावीत. त्याकरिता गाव

निहाय ब्लॉस्टिंग आवश्यक असलेल्या विहीरींची यादी खातेदारांच्या नावारोह संबंधीत वन विभागास पुरवावी. विहीरीच्या ब्लॉस्टिंगसाठी परवाना धारक ब्लॉस्टर यांचे मार्फत गावनिहाय कार्यक्रम तयार करून, वन विभागाच्या मन्व्यतेने त्या विभागातील अधिकारी/कर्मचारी यांचे उपस्थितीत ब्लॉस्टिंगचे काम करण्यात यावे.

ज) विहीरींना जमीनीपासून ३ फुट वर दगडी भित उभारणे, कालवे, महामार्ग यावर कृत्रीम संचारमार्गाची निर्मिती.

भगारोहयो, धडक सिंचन विहीरींना अंदाजपत्रकात ३ फुट वर दगडी भित उभारण्याचे नमूद करावे तसेच याआधी बांधलेल्या विहीरींचे वर ३ फुट दगडी मुळाळ बांधण्याबाबत कार्यवाही करावी. यामुळे वन्यजीव व स्थानिक लोक, यांची गुले सुध्दा अशा विहीरीपासून सुरक्षीत राहतील. परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावांच्या परिसरात कालवे व महामार्ग अस्तित्वात आहेत तेथे वन्यजीवांसाठी सुरक्षीत कृत्रीम संचारमार्ग निर्माण करण्यात यावे.

ढ) गासेमारी व वनवणवा नियंत्रणाचे कंत्राट स्थानिक संस्थांना भिळणेबाबत.

पाटबंधारे तलावाचे गासेमारी हक्क मत्स्यव्यवसाय विभागाकडे असून सदर तलावाचे गासेमारीचे टेक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांना देण्यात येतात. परिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या ज्या गावांमध्ये सहकारी संस्था उपलब्ध आहेत त्या संस्थांना गासेमारीचे कंत्राट देण्यात यावे. यापैकी काही संस्था ह्या तंत्रिक कारणारतव अपात्र ठरलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांना कंत्राट देण्यात आला नाही. यासंबंधी या संस्था कशा पात्र ठरतील यासाठी जिल्हाधिकारी यांनी कार्यवाही करावी. तसेच वनवणवा नियंत्रणाचे कंत्राटही ग्रामपरिस्थितीकी विकास समितीलाच देण्यात येईल. वनवणवा नियंत्रणाचे कार्य समाधानकारक नसल्यास संरक्षीत क्षेत्राचे प्रमुख हे काम नजीकच्या ग्राम परिस्थितीकी समितीला देऊ शकतील.

उपरोक्त प्रमाणे इको डेव्हलपमेंट कार्यक्रम सर्व जिल्हाधिकारी यांनी आपले जिल्ह्यात मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा, उपवनसंरक्षक, उप आयुक्त (पशुसंवर्धन), उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण यांचे सहकार्याने आपले जिल्ह्यात वनक्षेत्र, अभयारण्य निहाय कालबद्ध नियोजन करून राबवावा.

ट) ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीचे कर्तव्य व जबाबदाऱ्या :

१. वनाचे वन्यजीवांचे व जैवविविधतेचे संरक्षण व संवर्धन राखून ठेवणे.
२. वन गुन्हांचे नियंत्रण ठेवण्याकरीता वन अधिकाऱ्यांसोबत सहकार्य करणे.
३. सूक्ष्म नियोजन आराखड्याची योग्यरितीने अंमलबजावणी करणे.
४. इतर विभागांशी समन्वय साधून ग्राम विकासातून वन्यजीव संरक्षण व पर्यटनाच्या योजना आखणे व राबविणे.
५. संरक्षित वनक्षेत्रात निसर्ग पर्यटनाच्या कामाला चालना देणे करीता राज्याच्या निसर्ग पर्यटन धोरणानुसार योजना तयार करून त्याची अंमलबजावणी करणे. ग्रामध्ये स्थानिक पर्यटन स्थळांचा त्यांच्या विकास न होता विकारा करणे. यामधून स्थानिकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे व त्या स्थळांचे महत्त्व सर्वसामान्यांमार्फत पोहचविणे याची दखल घेतली जाईल.

६. गांव परिसरातील प्रेक्षणीय स्थळे तसेच गड, किल्ले, धबधबे, कुंड इ. ठिकाणी भेट देणाऱ्या पर्यटकांकडून उपद्रव शुल्क व प्रवेश शुल्क वसुलीचे अधिकार समितीस राहतील. जेणेकरून पर्यटन स्थळाची स्वच्छता, पावित्र्य व निसर्ग समतोल साधता येईल.

७. अवैध वृक्षतोड, चराई, वणवा, शिकार अशा प्रकारणी समितीने दंडनिहाय कार्यवाही करणे अगिप्रेत आहे.

वरील प्रमाणे समितीने त्यांचे कर्तव्य व जबाबदारी पार पाडल्याबद्दल वनपरिक्षेत्र अधिकारी व व्यवस्थापन समिती संयुक्तपणे मुल्यांकन करून दरवर्षी (वित्तीय वर्ष) उपवनसंरक्षक / वनसंरक्षक / मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे अहवाल सादर करेल.

९) संरक्षित क्षेत्रात असलेली निसर्गरम्य ठिकाणे व गड-किल्ले ग्रामपरिसर विकास समितीचे कार्यक्षेत्रात आणणे.

ग्राम परिस्थितीची विकास समितीच्या संरक्षित क्षेत्राच्या विकास व संरक्षणाच्या कामामधील मुल्यांकन अहवाल समाधानकारक असल्यास अशा समित्यांना परिसरातील स्थळांचा निसर्ग पर्यटनाकरिता वापर करता येईल. पर्यटकांना आकर्षित करून पर्यटनापासून मिळणारे उपद्रव व इतर शुल्क असे उत्पन्न समितीला घेता येईल. पर्यटन स्थळाचा न्हास होऊ नये यास्तव ग्राम परिस्थितीची विकास समिती प्रशिक्षित मार्गदर्शकाच्या सेवा उपलब्ध करून देईल व त्यायोगे या मार्गदर्शक युवकांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकेल. हे मार्गदर्शक शुल्क निश्चितीचे अधिकार ग्राम परिस्थितीची विकास समिती निश्चित करेल. पर्यटकांकडून मिळणारे शुल्क हे समितीद्वारे खात्यामध्ये भरण्यात येईल.

जी ग्राम परिस्थितीची विकास समिती किल्ल्याकडे जाणाऱ्या पाऊलवाटेची स्वच्छता व देखभाल करण्याची जबाबदारी घेईल. त्या समितीस राज्याच्या निसर्ग पर्यटन योजनेतून अनुदान देण्यात येईल. वन विभागाच्या अधिकार्यांसोबत सदर समिती खालील प्रमाणे कामे करतील.

१. सर्व किल्ल्यावर जाण्याचे पारंपारिक मार्ग खुपांनी दर्शविण्यात येतील.
२. किल्ल्यावर जाण्याचे प्राचीन मार्ग वापरायोग्य / सुस्थितीत ठेवतील.
३. किल्ल्यावर पिण्याचे पाणी / स्वच्छतागृहांची व्यवस्था ठेवतील व वनवणवा प्रतिबंधक उपाययोजना आखून राखतील.

तसेच जुनी विश्रामभूडे असल्यास चालू स्थितीत ठेवणे व पुरातत्व विभागास आवश्यक त्या सुधारणा करण्यास वनसंवर्धन कायद्याच्या अधीन राहून परवानगी देणे ही कामे वन विभागामार्फत करण्यात येतील.

संरक्षित क्षेत्रामध्ये पर्यटकांसाठी ग्राम पर्यटन आवास व तत्संग सोयी सुविधा उपलब्ध करून घ्याव्यामध्ये रोजगार निर्मिती करणे, पर्यटनाला चालना देण्यासाठी गावातील बेरोजगार युवावर्गास विविध प्रकारचे प्रशिक्षण देवून त्यांचा क्षमता विकास करणे. (सदा, आदरातिथ्य व स्वयंपाक कुशलताचे विकास करणे)

आर्थिक नियोजन

लाभार्थी निवड : संबंधित ग्रामसभेने लाभार्थीची निवड करताना संरक्षित क्षेत्रावरील दबाव कमी करणाऱ्या व भानव-वन्ध्याप्राणी संघर्ष कमी करण्यात राहणाऱ्या कुटूंबाची निवड करावी.

सदर कुटूंब स्वयंराहायता बचत गट (Self Help Group) किंवा उपयोगी गट (User group) ही संलग्नीत असावा.

निवड झालेल्या लाभार्थ्यांस निवड केलेल्या कामाच्या एकूण खर्चाच्या रकमेच्या ७५% रकमेची शासनातर्फे प्रतिपूर्ती करण्यात येईल. उर्वरीत २५% रक्कम लाभार्थ्यांने श्रमदान व स्वतःचे योगदानातून द्यावयाची आहे.

निधी वितरण प्रणाली :- शासनातर्फे द्यावयाच्या ७५% निधीचे वितरण ३ टप्प्यांमध्ये करण्यात येईल. याकरीता १) प्रागविकास आराखडा झालेला असावा. (२) कामाचे स्वरूप निश्चित करण्यात आलेले असावे. (३) लाभार्थ्यांची निवड झालेली असावी. (४) करारनामा झालेला असावा.

याकरीता १) निसर्ग, साहस व वन्यजीव पर्यटन विषयक कामे (२) वन / वन्यजीव संरक्षण विषयक कामे यामध्ये वनवणवा प्रतिबंधक कामांच्या समावेश राहिल. (३) बांधकामे ७५% रकमेचे खालील प्रमाणे ३ टप्प्यांमध्ये वाटप करण्यात यावे.

प्रथम टप्पा - काम सुरु करण्यापूर्वी

द्वितीय टप्पा - कामाची समाधारकारक प्रगती झाल्यानंतर

तृतीय टप्पा - काम पूर्ण झाल्यानंतर

याकरीता प्रत्येक कामाचे स्वतंत्र अंदाजपत्रक तयार करावे व त्यामध्ये मजुरी व साहित्य खरेदीची रक्कम स्वतंत्रपणे दाखवावी.

आर्थिक तरतूद : प्रत्येक कामाकरीता लागणाऱ्या निधीची उपलब्धता खालील स्रोतांमधून करण्यात येईल.

- १) आदिवासी लाभार्थ्यांकरीता - आदिवासी उप-योजना
- २) अनुसुचित जातीचे लाभार्थ्यांकरीता - अनुसुचित जाती योजना
- ३) वर क्र. १ व २ मध्ये नसलेल्या लाभार्थ्यांकरीता
 - अ) ७% जिऱ्हा परीषद निधी
 - ब) फॅम्पा
 - क) १३ वा वित्त आयोग
 - ड) राज्य वन विकास यंत्रणा

शाश्वत व्याघ्र प्रकल्पाचे बफर क्षेत्रातील गावांकरीता टायगर कंझरव्हेशन फाऊंडेशन मधील निधीचा देखील वापर करण्यात येईल.

शुल्काचा वापर

पर्यटकांकडून मिळणारे शुल्क हे पर्यटन स्थळाची साफसफाई, संरक्षण, माहिती फलक लावणे व पर्यटकांसाठी गाईड म्हणून नेमणूक करण्याकरीता वापरण्यात येईल.

ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीची / सदस्यांची मान्यता रद्द करणे

ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीने त्याचे कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या विशेषतः संरक्षित क्षेत्राच्या वन्यजीव व्यवस्थापन आराखड्याच्या कार्य आयोजनेच्या तरतुदींचे पालन योग्यरितीने हाताळण्यात हलगर्जी केल्यास जगवनसंरक्षक / वनसंरक्षक / गुरु वनसंरक्षक (वन्यजीव) ही समिती बरखास्त करू शकतील.

सदस्यांची सदस्यता रद्द करण्याचा निर्णय ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती घेईल. हे करतांना नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे पालन करण्यात येईल.

अपील

समिती / सदस्याची सदस्यता भंग झाल्यानंतर एक महिन्याचे आत समिती / सदस्य संबंधीत अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचेकडे अपील करू शकतील. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) यांचा निर्णय हा अंतिम राहिल.

राज्यपालकीवर समिती

ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणी करतांना उदभवणारे अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी व ग्राम परिस्थितीकी विकासा समित्या सुरळीतपणे काम करतील याची खात्री करण्यासाठी प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली पुढे नमूद केल्याप्रमाणे राज्यस्तरीय सुकाणू समिती गठीत करण्यात येत आहे.

१.	प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) महाराष्ट्र राज्य, नागपूर	अध्यक्ष
२.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (अर्थसंकल्प, नियोजन व विकास) म.रा. नागपूर	सदस्य
३.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (संरक्षण) म.रा. नागपूर	सदस्य
४.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) पुर्व, नागपूर	सदस्य
५.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) पश्चिम, नाशिक	सदस्य
६.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (तंत्रज्ञान व घोरण) नागपूर	सदस्य
७.	मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्रसंचालक, भेळघाट व्याध प्रकल्प, अमरावती	सदस्य
८.	राशिलीमधून निवड केलेले ३ महिला प्रतिनिधी, पुरुष प्रतिनिधी-७, स्वयंसेवी संस्थेचे २ प्रतिनिधी	सदस्य
९.	अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (निसर्ग पर्यटन - वन्यजीव प्रशासन)	सदस्य-सचिव

समझौता समयलेख्याचे प्रारूप

----- अग्रयारण्य / राष्ट्रीय उद्यान/ व्याघ्र प्रकल्पासतये ----- गाव / पाडा यामध्ये सुक्ष्म नियोजन आराखड्याच्या अंमलबजावणीकरिता करारनामा.

सदर करारनामा ----- वनपरिक्षेत्र अधिकारी, वन्यजीव विभाग ----- (यांना यानंतर पक्ष क्रमांक १ असे संबोधण्यात येईल) व ----- गाव ----- तालुका ----- जिल्ह्यातील ग्राम परिस्थितीकी विकास समिती (यांना यानंतर पक्ष क्रमांक २ असे संबोधण्यात येईल) यांचे दरम्यान ----- गावाचे मंजूर सुक्ष्म नियोजन आराखड्याचे अंमलबजावणीकरिता करण्यात येत आहे.

१. ग्राम समेद्वारे गावामध्ये पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रम राबविण्यात तयार असल्याबाबत ठराव दिनांक ----- चे राभेत पारित करण्यात आलेला आहे.
२. ग्राम पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रमांतर्गत मिळणारे फायदे घेण्याकरिता कुन्हाड बंदी, चराई बंदी, भाकड गुरांची संख्या कमी करून दुधाल जनावरे पाळणे, अनुत्पादक वळुंचे १०० टक्के खच्चीकरण करणे, सर्व गुरांचे लसीकरण करणे, गुरांगा गोठ्यातच चारा पुरविणे, वनवनवा नियंत्रण व संरक्षण कामात सहकार्य करणे व गौण वनउपजांचा न्हास थांबविणे या बाबींमध्ये गावाच्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्य पार पाडण्यास ग्राम राभेची संमती आहे.
३. ग्राम पारिस्थितीकी विकास कार्यक्रमांतर्गत निसर्ग/वन्यजीव पर्यटन विकासकामे, आवश्यक बांधकामे व वनवनवा संरक्षणकामे याद्वारे फायदे मिळण्यास समिती पात्र राहिल. या अंतर्गत येणाऱ्या खर्चाच्या ७५ टक्के रकमेचे अनुदान शासनातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांमधून देण्यात येईल. उर्वरित २५ टक्के रक्कम लागधारकाला / समितीला श्रमदानाद्वारे तसेच स्वतःचे योगदानाद्वारे खर्च करावे लागतील.
४. शारानाद्वारे देण्यात येणारे ७५ टक्के अनुदान ३ टप्प्यांमध्ये देण्यात येईल. प्रथम टप्पा काम सुरू करण्यापूर्वी, द्वितीय टप्प्या कामाची प्रगती समाधानकारक असल्यास व तृतीय टप्प्या कामाची पूर्तता झाल्यानंतर देण्यात येईल.
५. प्रत्येक कामाचे स्वतंत्र अंदाजपत्रक तयार करणे आवश्यक राहिल. अंदाजपत्रकांमध्ये गजुरी व साहित्य खरेदी करिता येणारा खर्च स्वतंत्रपणे दर्शविण्यात येईल.

स्वाक्षरी
अध्यक्ष
-----ग्राम पारिस्थितीकी विकास समिती

स्वाक्षरी
वनपरिक्षेत्र अधिकारी
-----अग्रयारण्य/राष्ट्रीय उद्यान/व्याघ्र प्रकल्प

साक्षीदार

साक्षीदार

१. -----

१. -----

२. -----

२. -----

टिप : सदर करारनाम्यामध्ये स्थानिक परिस्थितीनुसार आवश्यक ते बदल करण्यात येवू.

सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करण्याकरीता मार्गदर्शक सुचना

ग्राम परिसर विकास कार्यक्रम राबविण्याकरीता ग्रामस्थांनी संबंधीत वन्यजीव विभागाच्या सहकार्याने सूक्ष्म नियोजन आराखडा (Microplan) तयार करावा व तो राबविण्याकरीता आवश्यक करारनामा करावा. सूक्ष्म नियोजन आराखडा सदर कार्यक्रम राबविण्याकरीता मुलभूत आधार राहिल व त्यात वन्यजीव विभाग व ग्रामस्थ यांचे परस्पर मान्य बांधीलकी राहिल. (वस्तुनिष्ठ माहिती, परस्पर मान्य बंधन, वेळापत्रक, सनियंत्रण दर्शक इत्यादी) प्रत्येक गट ग्रामस्थांकरीता स्वतंत्र सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करण्यात यावा व त्यात सर्व गटांचे प्रतिनिधीत्व, महिला / पुरुष दोघांचाही निर्णायक संस्थेत / समितीत समावेश असावा.

सूक्ष्म योजनेत समाविष्ट बाबी.

सूक्ष्म योजनेत सर्व स्थळ निहाय वितरणाचा समावेश असावा. उदाहरणार्थ : संसाधनांचे विश्लेषण, सामाजिक व आर्थिक स्थिती, संरक्षित क्षेत्रावर अवलंबन व संरक्षित क्षेत्र व मानव संबंधी राब बाबींचा समावेश सूक्ष्म योजनेत करावा.

सूक्ष्म योजनेत खालील दर्शविलेल्या बाबींचा समावेश करण्यात यावा.

१.	स्थळाचे विवरण	स्थळाचे क्षेत्र, चतुर्सिमा, पाणलोट क्षेत्र, स्थळाचे स्वरूप, स्थळाची निवड करण्याकरीता कसोटी.
२.	स्थळाची स्थिती :	भौतिक, नैसर्गिक, सामाजिक व आर्थिक स्थिती आणि स्थानिक बाबी
३.	लाभार्थींचे विश्लेषण	लाभार्थी यांचे संरक्षित क्षेत्रावर अवलंबन, सामाजिक मुद्दे, ग्रामस्थांचे मत, अनुकूल व प्रतिकूल प्रभाव, ग्रामस्थांशी झालेल्या PRA चे निष्कर्ष.
४.	संकल्पना, व्याप्ती आणि तंत्रनिती	
५.	सूक्ष्म योजनेची उद्दिष्टे	
६.	सूक्ष्म योजनेचे घटक (components)	परस्पर मान्य बाबींसह
७.	निवडलेल्या गावांच्या ५ किलोमीटर परिधीत येणारी गावे.	
८.	लोकसंख्या	
९.	ग्रामस्थांना उपलब्ध रोजगाराची सद्यःस्थिती	
१०.	पशुधन संख्या	
११.	अ) गावातील पशुधनाकरीता चान्याचे स्रोत / आनुर्ती आणि आवश्यकता	
	ब) गावात उपलब्ध होणाऱ्या जळतनाचे स्रोत आणि आवश्यकता	
१२.	न्यवसाय	

१३.	अ) गावातील भूमीचे वापर व पध्दती ब) वगेतर भुमीची उपलब्धता क) कृषि प्रकार ड) कृषि उपज व परिमाण
१४.	वनक्षेत्र अ) वनक्षेत्र व वितरण ब) शिमांकन व चतुर्सिमा क) निरतार हक्काबाबत माहिती ड) राजस्व दौत्रावरील व-क्षेत्र इ) गावातील चराई क्षेत्र व उपलब्धता
१५.	सूक्ष्म योजनेवर होणाऱ्या खर्चाचे विवरण व अंदाजपत्रके
१६.	सूक्ष्म योजनेवरील आर्थिक नियोजन, खर्च विवरणासह आणि त्यात ग्रामस्थांचा भाग (माग भांडवल / श्रमदान)
१७.	लेखांकन पध्दती आणि लेखा परिक्षा
१८.	लाभाश्र्यांना लाभ वितरण करण्याबाबत मानक कसोटी.
१९.	संस्था विषयक व्यवस्था
२०.	सनियंत्रण व मुल्यांकन
२१.	धन्यजीव विभागाच्या व ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीच्या जबाबदाऱ्या आणि बंधन
२२.	योजना राबविण्याबाबतचे वेळापत्रक
२३.	धन्यजीव विभाग आणि ग्राम परिस्थितीकी विकास समितीमध्ये झालेला करारनामा (MOU)
२४.	परिशिष्टे, तख्ते, नकाशे इत्यादी.

टिप : सदर आराखडा तयार करते वेळी परिस्थिती नुसार आवश्यक फेरफार व बदल करण्यात यावे.